

Σπυρίδων Σφέτας

ΤΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ 31ης ΙΟΥΛΙΟΥ
1938: ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΕΣ ΔΙΑΨΕΥΣΕΙΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟ-ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΩΝ
ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ '30

Στις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εκκρεμούσαν τέσσερα βασικά ζητήματα: Η εδαφική διέξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, το μειονοτικό, οι προσφυγικές αποζημιώσεις και η καταβολή των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας. Όπως είναι γνωστό, η Ελλάδα ήταν πρόθυμη να παραχωρήσει στη Βουλγαρία οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο, χωρίς να θιγεί η ελληνική κυριαρχία, πράγμα όμως που η Βουλγαρία απέρριπτε κατηγορηματικά, εμμένοντας στην εδαφική διέξοδο. Στην ουσία η βουλγαρική ερμηνεία της εδαφικής διεξόδου σήμαινε διεκδίκηση της Δυτικής Θράκης. Σε εδαφικές παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία η Ελλάδα παρέμενε άκρως αρνητική. Ύστερα από την ατυχή τροπή που προσέλαβε η υπόθεση του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόν και του Abecedar τα μειονοτικά ζητήματα δεν ήταν στην ημερήσια διάταξη και οι δύο χώρες εφάρμοσαν μια πολιτική εξελληνισμού ή εκβουλγαρισμού αντίστοιχα. Απόρροια του φορτισμένου ψυχολογικού κλίματος που επικρατούσε μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας μετά τη μη επικύρωση του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόν από το ελληνικό Κοινοβούλιο ήταν το μεθοριακό επεισόδιο Πετριτσίου της 19ης Οκτωβρίου 1925. Η εμπλοκή της Κοινωνίας των Εθνών στη διευθέτηση της ελληνο-βουλγαρικής κρίσης του Οκτωβρίου του 1925 επέδρασε θετικά στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας σχετικής ύφεσης μεταξύ των δύο χωρών. Για την αποτροπή μελλοντικών μεθοριακών επεισοδίων Σουηδοί αξιωματικοί, στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών, ανέλαβαν για δύο περίπου έτη επιτυχώς την αναδιοργάνωση του ελέγχου των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων. Έτσι, αποτράπηκαν μελλοντικά μεθοριακά επεισόδια και αποκαταστάθηκε η διασφάλιση των συνόρων. Μετά την ολοκλήρωση της ανταλλαγής των πληθυσμών, με δεδομένη την αριθμητική υπεροχή του ελληνικού στοιχείου στην ελληνική Μακεδονία, τα μειονοτικά ζητήματα δεν επιδρούσαν τόσο έντονα στις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις, όπως συνέβαινε στις σχέσεις Σόφιας-Βελιγραδίου. Άλλωστε η ΕΜΕΟ δεν είχε ως πεδίο δράσης της την ελληνική Μακεδονία.

Στη Βουλγαρία η συντηρητική κατά βάση κυβέρνηση συνασπισμού «Δημοκρατική Ομόνοια» του Αλεξάντερ Τσαγκόν, που σχηματίστηκε μετά την πραξικοπηματική αιματηρή ανατροπή της αγροτικής κυβέρνησης Σταμπολίνσκου στις 9 Ιουνίου 1923, δεν είχε την ευρύτερη αποδοχή των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτός της Ιταλίας, στην οποία άλλωστε στηριζόταν. Το κύμα πρωτοφανούς τρομοκρατίας που είχε εξαπολύσει κατά των Αγροτικών και των Κομμουνιστικών οργανώσεων η κυβέρνηση Τσαγκόν, δεν είχε την ευρύτερη αποδοχή των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτός της Ιταλίας, στην οποία άλλωστε στηριζόταν. Το κύμα πρωτοφανούς τρομοκρατίας που είχε εξαπολύσει κατά των Αγροτικών και των Κομμουνιστικών οργανώσεων η κυβέρνηση Τσαγκόν, δεν είχε την ευρύτερη αποδοχή των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτός της Ιταλίας, στην οποία άλλωστε στηριζόταν.

νιστών, μετά την κατάπνιξη της κομμουνιστικής εξέγερσης του Σεπτεμβρίου του 1923 και ιδίως μετά την πολύνεκρη βομβιστική ενέργεια των Κομμουνιστών στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής (Απρίλιος 1925), προκάλεσε διεθνείς αντιδράσεις. Η Βουλγαρία διολίσθησε σε έναν άτυπο εμφύλιο πόλεμο. Στις 4 Ιανουαρίου 1926 ο σκληροπυρηνικός Τσαγκόφ αντικαταστάθηκε στη θέση του πρωθυπουργού από τον μετριοπαθή Αντρέι Λιάπτσεφ, άτομο με οικονομικές σπουδές στη Ζυρίχη, το Βερολίνο και το Παρίσι, ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών ανέλαβε ο τραπεζίτης Ατανάς Μπούροφ, που είχε σπουδάσει οικονομικές και πολιτικές επιστήμες επίσης στο Παρίσι. Η νέα κυβέρνηση προέβη σε ανοίγματα προς την Αγγλία και τη Γαλλία, χωρίς όμως να διαπραγματών οι σχέσεις της Βουλγαρίας με την Ιταλία. Ο Λιάπτσεφ βελτίωσε τη διεθνή εικόνα της χώρας. Χορήγησε γενική αμνηστία, απελευθέρωσε τους πολιτικούς κρατούμενους, φιλελευθεροποίησε τον πολιτικό βίο και νομιμοποίησε το Κομμουνιστικό (Εργατικό) Κόμμα. Ως επιβράβευση της φιλελεύθερης και φιλοδυτικής του πολιτικής, αμερικανικές και αγγλικές τράπεζες χορήγησαν στη Βουλγαρία στις 10 Δεκεμβρίου 1926 ένα προσφυγικό δάνειο (2,4 δισ. λίρες και 4,5 δισ. δολ.) υπό την εγγύηση της Κοινωνίας των Εθνών, ενώ την 31η Μαΐου 1927 η Διασυμμαχική Επιτροπή Ελέγχου εγκατέλειψε τη Βουλγαρία¹. Με συναινετικό πνεύμα, έπειτα από αγγλική πρωτοβουλία, οι Υπουργοί Οικονομικών Ελλάδας και Βουλγαρίας, Καφαντάρης και Μολλόφ, υπέγραψαν στις 9 Δεκεμβρίου 1927 στη Γενεύη ειδική σύμβαση για τις προσφυγικές αποζημιώσεις. Η σύμβαση προέβλεπε οι πρόσφυγες να αποζημιωθούν μονάχα με το 10% της αξίας της ακίνητης περιουσίας τους σε ρευστό και το υπόλοιπο 90% να καταβληθεί σε ομόλογα από τα αντίστοιχα κράτη σε διάστημα 30 ετών². Η επικύρωση, ωστόσο, της σύμβασης από τα Κοινοβούλια καθυστέρησε. Τον Σεπτέμβριο του 1927 η βουλγαρική κυβέρνηση ζήτησε από την Κοινωνία των Εθνών νέο δάνειο σταθεροποίησης της οικονομίας που εγκρίθηκε τον Μάρτιο του 1928. Λόγω των καταστρεπτικών σεισμών που έπληξαν τη Βουλγαρία τον Απρίλιο του 1928 ο Λιάπτσεφ ζήτησε αύξηση του ποσού του δανείου για την αντιμετώπιση των έκτακτων αναγκών των σεισμοπαθών. Το αυξημένο δάνειο (1.800.000 αγγλικές λίρες, 13.000.000 αμερικανικά δολάρια και 130.000.000 γαλλικά φράγκα) χορηγήθηκε με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής τον Νοέμβριο του 1928 και η κυβέρνηση Λιάπτσεφ μπόρεσε να καλύψει το έλλειμα του προϋπολογισμού για το έτος 1928-1929. Σε ένδειξη των «φιλειρηνικών της διαθέσεων» η Βουλγαρία προσχώρησε στις

1. Βλ. *Istoriia na Bǎlgarite. Bǎlgarskata diplomaciia ot drevnoststa do nashi dni. Tom IV*, (επιμ. έκδοσης Emil Aleksandrov), Sofia 2003, σ. 388-389.

2. Για τη σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ βλ. G. Dimitrov, *Malcinstveno-bezhanskijat vapros v balgaro-grachkite otnosheniia 1919-1939*, Blagoevgrad 1982, σ. 296-310.

14 Νοεμβρίου 1928 στο σύμφωνο «Μπριάν-Κέλλογκ» με το οποίο καταδικάζοταν ο πόλεμος ως μέσο εθνικής πολιτικής και επιτρεπόταν μόνο ως μέσο διεθνούς πολιτικής, δηλαδή έπειτα από έγκριση της Κοινωνίας των Εθνών.

Λόγω των σεισμών στη Βουλγαρία η Επιτροπή Επανορθώσεων της Κοινωνίας των Εθνών ενέκρινε την αναβολή της καταβολής της δόσης της 1ης Οκτωβρίου 1928 των βουλγαρικών επανορθώσεων για την 1η Απριλίου 1929. Ενθαρρυσμένη η κυβέρνηση Λιάπτσεφ ζήτησε ένα νέο moratorium στην καταβολή των δύο δόσεων για το 1929. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αντέδρασε έντονα στη χορήγηση ενός moratorium στη Βουλγαρία για την πληρωμή των δύο δόσεων των πολεμικών επανορθώσεων κατά το έτος 1929, απείλησε με καταγγελία της σύμβασης Καφαντάρη-Μολλόφ και ζήτησε ως αντιστάθμισμα στις παρεχόμενες διευκολύνσεις προς τη Βουλγαρία την παραγραφή του πολεμικού χρέους της Ελλάδας³. Οι ελληνικές θέσεις δεν έγιναν δεκτές. Υπό την πίεση της Κοινωνίας των Εθνών η Βουλγαρία επικύρωσε τη σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ στις 22 Φεβρουαρίου 1929 και η Ελλάδα στις 8 Μαρτίου 1929. Η Βουλγαρία κατέβαλε τελικά μειωμένο κατά το ήμισυ το ποσό των δύο δόσεων για το 1929.

Η τροπή που έλαβε το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων το 1929/1930 επέδρασε αναπόφευκτα και στη βουλγαρική περίπτωση. Η Συνδιάσκεψη της Χάγης τον Αύγουστο του 1929 υιοθέτησε το σχέδιο Γιουγκ για τη μείωση των πολεμικών επανορθώσεων της Γερμανίας και αποφάσισε την εκκένωση της Ρηνανίας από τα συμμαχικά στρατεύματα. Ήταν το επιστέγασμα της διαλλακτικής πολιτικής του Στρέζεμαν και του Μπριάν. Η δεύτερη συνδιάσκεψη της Χάγης αποφάσισε στις 20 Ιανουαρίου 1930 και τη μείωση των βουλγαρικών πολεμικών επανορθώσεων από το αστρονομικό ποσό των 2,25 δισ. χρυσών φράγκων στο ποσό των 171,6 εκατ. χρυσών φράγκων, πληρωτέων εντός 37 ετών σε δόσεις κατά μέσο όρο 11,2 εκατ. χρυσών φράγκων⁴. Η οικονομική κρίση του 1929 και ο κίνδυνος κατάρρευσης της γερμανικής οικονομίας, που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την αμερικανική, είχαν ως αποτέλεσμα την υποβολή των γνωστών προτάσεων του Αμερικανού Προέδρου Χούβερ για αναστολή επί ένα έτος των πληρωμών τόσο από τις επανορθώσεις όσο και από τα πολεμικά χρέη (Hoover Moratorium). Επωφελούμενη από το λεγόμενο «χρεοστάσιο Χούβερ» (1 Ιουλίου 1931 - 30 Ιουνίου 1932) η Βουλγαρία ανέστειλε για ένα έτος την πληρωμή των πολεμικών επανορθώσεων. Μετά την εκπνοή του Hoover Moratorium η συνδιάσκεψη της Λωζάνης αποφάσισε στις 9 Ιουλίου 1932 το οριστικό τέλος των γερμανικών επανορ-

3. Βλ. *Istoriia na Bălgarite ...*, ό.π., σ. 394.

4. Βλ. *Istoriia na Bălgarite ...*, ό.π., σ. 395.

θώσεων. Για τη γενναία αυτή παραχώρηση προς τη Γερμανία η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία έπαυσαν να πληρώνουν τα πολεμικά τους χρέη προς την Αμερική. Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και τα μικρότερα κράτη.

Οι καταγιωτικές αυτές εξελίξεις επέδρασαν και στις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις. Πάγια ελληνική θέση ήταν ότι οι πολεμικές επανορθώσεις της Βουλγαρίας, το ελληνικό πολεμικό χρέος και κυρίως οι ελληνικές οφειλές προς τη Βουλγαρία σύμφωνα με τη σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ ήταν ζητήματα άρρηκτα συνδεδεμένα. Επρόκειτο για διεθνείς πράξεις, καθόσον και η σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ είχε υπογραφεί υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Κατά συνέπεια κάθε μείωση των πληρωμών των βουλγαρικών επανορθώσεων θα έπρεπε να εξισορροπείται με μια αντίστοιχη μείωση ή και πάγωμα των ελληνικών οφειλών προς τη Βουλγαρία, εκτιμούσαν στην Αθήνα οι Βενιζέλος και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Κατά την ερμηνεία της κυβέρνησης Λιάπτσεφ οι βουλγαρικές πολεμικές επανορθώσεις και η σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ ήταν διαφορετικά θέματα και δεν συνδέονταν. Έτσι, άρχισε ένας «πόλεμος νεύρων» μεταξύ Αθήνας και Σόφιας σε μια περίοδο που και οι δύο χώρες ως αγροτικές είχαν πληγεί από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 (πτώση των τιμών των εξαγομένων αγροτικών προϊόντων, ανεργία). Και οι δύο πλευρές, για να ενισχύσουν τη διπλωματική τους θέση, έθεσαν και νέα αιτήματα. Η κυβέρνηση Βενιζέλου έθεσε το ζήτημα της καταβολής αποζημιώσεων από τη Βουλγαρία προς τους Αγκιαλίτες, πρόσφυγες στην Ελλάδα, για τον εμπρησμό της Αγκιάλου το 1906, όπως και για τις καταστροφές που προκάλεσαν τα βουλγαρικά κατοχικά στρατεύματα το 1916-1918. Η Βουλγαρία με τη σειρά της απαίτησε την καταβολή αποζημίωσης σε 6.000 οικογένειες Βουλγάρων που είχαν μεταναστεύσει στη Βουλγαρία, αλλά υπέβαλαν εκπρόθεσμες αιτήσεις μετανάστευσης. Η Ελλάδα πρότεινε την προσφυγή στη διεθνή διαιτησία για την επίλυση των διαφορών, ενώ η Βουλγαρία υποστήριζε περισσότερο την ιδέα ενός διμερούς διακανονισμού. Για να ασκήσει μεγαλύτερη πίεση προς τη βουλγαρική πλευρά, η Ελλάδα δεκαπλασίασε τους δασμούς στα εισαγόμενα από τη Βουλγαρία προϊόντα και στην ουσία κατήγγειλε (Οκτώβριος του 1930) την «προσωρινή εμπορική συμφωνία» που είχε υπογραφεί από τις δύο χώρες τον Φεβρουάριο του 1927.

Στις βουλευτικές εκλογές της 21ης Ιουνίου 1931 η «Δημοκρατική Ομόνοια» ηττήθηκε από τον «Λαϊκό Συνασπισμό», αποτελούμενο από το Δημοκρατικό Κόμμα του Αλεξάντερ Μαλίνοφ, το Ριζοσπαστικό-Φιλελεύθερο Κόμμα, το Λαϊκό-Φιλελεύθερο Κόμμα και μια κεντρικά πτέρυγα του Αγροτικού Κόμματος. Ο πολυκομματισμός, η πολιτική κατάρα της Βουλγαρίας από τα τέλη του 19ου αιώνα, επιβίωσε και στη ζοφερή περίοδο του Μεσοπολέμου. Παρόλο που οι Μπούροφ και Λιάπτσεφ σημείωσαν επιτυχίες στο ζήτημα των

πολεμικών επανορθώσεων, η οικονομική κρίση του 1929 ήταν ιδιαίτερα αισθητή στη Βουλγαρία και συνέβαλε στην πτώση της κυβέρνησης Λιάπτσεφ. Στη νέα κυβέρνηση αρχικά την πρωθυπουργία ανέλαβε ο γηραιός Αλεξάντερ Μαλίνοφ, αλλά για λόγους υγείας αντικαταστάθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1931 από τον επίσης Δημοκρατικό Νικόλα Μουσάνοφ, που διατήρησε και το Υπουργείο Εξωτερικών. Η διευθέτηση των ελληνο-βουλγαρικών διαφορών ήταν μια προτεραιότητα της κυβέρνησης Μουσάνοφ. Διαμεσολαβητική προσπάθεια ανέλαβε η Τουρκία, επιθυμούσα, μετά την ελληνο-τουρκική προσέγγιση του 1930, να συγκροτήσει έναν ουδέτερο ελληνο-βουλγαρο-τουρκικό συνασπισμό, σύμφωνα με τις δηλώσεις του Ρουσδή Αράς⁵. Για τον λόγο αυτό προσεκλήθη στην Αγκυρα ο Μουσάνοφ στις αρχές Δεκεμβρίου 1931. Οι ελληνο-βουλγαρικές οικονομικές διαφορές αποτέλεσαν θέμα των συζητήσεων του Ρουσδή Αράς με τον Μουσάνοφ⁶. Επιστρέφοντας στη Σόφια, ο Μουσάνοφ ενημέρωσε τον Έλληνα πρέσβη Δενδραμή για τις συνομιλίες του στην Αγκυρα και για τις νέες βουλγαρικές προτάσεις –μια συνολική οικονομική συμφωνία που θα άφηνε ένα τελικό χρέος στην ελληνική πλευρά δέκα εκατομμυρίων δολλαρίων⁷. Το ποσό κρίθηκε υπερβολικό από την ελληνική κυβέρνηση. Στην Αθήνα ο Υπουργός Εξωτερικών Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, συνομιλώντας με τον Βούλγαρο πρέσβη Νέικοφ, απέρριψε τη βουλγαρική θέση για ένα αναγκαστικά «ενεργητικό υπόλοιπο» υπέρ της βουλγαρικής κυβέρνησης⁸, ενώ ο Βενιζέλος, αφού αποδέχτηκε καταρχήν τη θέση του Μουσάνοφ για διμερή διακανονισμό και όχι διεθνή διαιτησία, πρότεινε όπως δι' απ' ευθείας συνεννοήσεως ορίσωμεν ένα κατ' αποκοπήν ποσόν, το οποίο θα κατεβάλαμεν προς εξόφλησιν όλων των αμοιβαίων απαιτήσεων, πλην της απαιτήσεώς μας εκ των *reparations*, υπό τον όρον μόνον ότι το ποσό τούτο θα καταβληθή καθ' όν τρόπον και υφ' ας προϋποθέσεις και αι επανορθώσεις, συμψηφιζόμενον ουσιαστικώς προς αυτάς⁹. Αλλά η Βουλγαρία δεν δέχτηκε συμψηφισμό των πληρωμών Καφαντάρη-Μολλόφ και των βουλγαρικών επανορθώσεων. Παρόλο που η Συνδιάσκεψη της Λωζάνης (Ιούλιος 1932) άφησε εκκρεμές το ζήτημα των λεγόμενων «ανατολικών επανορθώσεων» (δηλαδή της Βουλγαρίας, Ουγγαρίας και Αυστρίας), η Βουλγαρία σταμάτησε αμέσως την καταβολή τους. Η Ελλάδα με τη σειρά της «πάγωσε» τη σύμβαση Καφαντάρη-Μολ-

5. Βλ. L. Petrov, *Bălgaria i Turcia 1931-1941*, Sofia 2001, σ. 55.

6. Βλ. Petrov, *ό.π.*, σ. 59-60.

7. Βλ. Κ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι Εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Αθήνα 1986, σ. 139.

8. *Αρχείο Ιδρύματος Ιστορίας του Ελευθερίου Βενιζέλου (στο εξής Α.Ι.Ι.Ε.Β.)*, I/51/248, Πρακτικά συνομιλίας του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου μετά του Νέικοφ, Αθήνα, 29.12.1931.

9. *Α.Ι.Ι.Ε.Β.*, I/51/246, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο, 27.12.1931.

λόφ¹⁰. Κάθε περαιτέρω συζήτηση δεν είχε πλέον νόημα. Στην ουσία δεν επρόκειτο μονάχα για ένα οικονομικό ζήτημα. Ήταν πλήγμα του γοήτρου της Ελλάδας, αν εμφανιζόταν ως υπέρμετρα υπόχρη στην ηττημένη Βουλγαρία. Κρινόταν επίσης η αξιοπιστία της Βουλγαρίας, η οποία, θέτοντας με άκομφο τρόπο ζήτημα βουλγαρικών μειονοτήτων στην Πρώτη και τη Δεύτερη Διαβαλκανική Συνδιάσκεψη, ενίσχυε τις υποψίες των γειτονικών κρατών για τη συνέχιση της αναθεωρητικής της πολιτικής. Η μη υπογραφή τελικά του Βαλκανικού Συμφώνου του 1934 από τη Βουλγαρία και κατά συνέπεια η μη προσχώρησή της στη Βαλκανική Συνεννόηση άφηναν λίγες αμφιβολίες για τους μακροπρόθεσμους βουλγαρικούς πολιτικούς στόχους.

Στη Βουλγαρία ο κυβερνητικός συνασπισμός υπέστη εσωτερικό ρήγμα, καθώς το Αγροτικό Κόμμα ζητούσε συχνά περισσότερες υπουργικές θέσεις και προκαλούσε κυβερνητικές κρίσεις. Η δυσλειτουργία των κυβερνητικών σχημάτων λόγω του πολυκομματισμού, ο αντίκτυπος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η εμπλοκή κυβερνητικών παραγόντων σε σκάνδαλα, η πόλωση του πολιτικού βίου με την ανάδυση της εθνικο-σοσιαλιστικής ομάδας του Τσαγκόφ και την ενεργό προπαγάνδα και δράση των Κομμουνιστών στη Βουλγαρία, ιδιαίτερα μετά τη δίκη του Δημητρόφ στη Λειψία, επέφεραν την ανάμειξη του στρατού στα πολιτικά πράγματα. Με σαφή επίδραση από το ιταλικό φασιστικό πείραμα συγκροτήθηκαν στη Βουλγαρία δύο φορείς με ιδεολογική συγγένεια, η πολιτική οργάνωση «Ζβενό» και η «Στρατιωτική Λίγκα» με κύριους εκπροσώπους τους αξιωματικούς Κίμων Γκεοργκίεφ και Νταμιάν Βέλτσεφ. Η ανάδυση του «υπερκομματικού, υπερταξικού κράτους» και η διακυβέρνηση της χώρας από μια φωτισμένη ελίτ και όχι από την «τυραννία της μάζας» υπό τον κομματικό μανδύα ήταν ο ιδεολογικός πυρήνας της «Στρατιωτικής Λίγκας». Εκμεταλλευόμενοι την κυβερνητική κρίση του Μαΐου του 1934, οι αξιωματικοί της «Στρατιωτικής Λίγκας» κατέλαβαν με στρατιωτικό πραξικόπημα την εξουσία στις 19 Μαΐου 1934. Η κυβέρνηση Γκεοργκίεφ έθεσε σε αχρηστία το σύνταγμα, κατήργησε τα πολιτικά κόμματα, το σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης και ουσιαστικά επέβαλε ένα καθεστώς στρατιωτικής δικτατορίας, υπερθεματίζοντας τον ρόλο του κράτους και του έθνους. Στην εξωτερική της πολιτική διακήρυξε την «έξοδο της Βουλγαρίας από την απομόνωση». Ωστόσο, δεν προσυπέγραψε το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934, ούτε ανέλαβε σοβαρή πρωτοβουλία για την εξομάλυνση των ελληνο-βουλγαρικών διαφορών. Αναγνώρισε τη Σοβιετική Ένωση, αποκαθιστώντας διπλωματικές σχέσεις με τη Μόσχα. Διαισθανόμενη ότι το Βαλκανικό

10. D. Bachkov, «Otnosheniata na Bălgaria s mezhdunarodnite finansovi sredi prez vtorata polovina na 30-te godini na XXv.», *Izvestiia na Darzhavnite Arhivi*, br. 73, (sine anno), σ. 5.

Σύμφωνο του 1934 δεν ικανοποιούσε τη Γιουγκοσλαβία, διότι δεν την εξασφάλιζε πλήρως από την επίθεση μιας εξωβαλκανικής δύναμης, η κυβέρνηση Γεοργκίεφ επιδίωξε μια βουλγαρο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση και διέλυσε την ΕΜΕΟ, η οποία είχε ήδη εκφυλιστεί ως εθνικο-απελευθερωτική βουλγαρο-μακεδονική οργάνωση.

Βασικό εσωτερικό ζήτημα της «Στρατιωτικής Λίγκας» ήταν ο ρόλος του βασιλιά στα πολιτικά πράγματα. Υπήρχε η φιλομοναρχική πτέρυγα, που ήθελε την αποκατάσταση των αρμοδιοτήτων του βασιλιά, και η «αντιμοναρχική» (με θιασώτες τους Γεοργκίεφ και Βέλτσεφ) που στο προεοιμαζόμενο νέο σύνταγμα προέβλεπε τη συρρίκνωση του ρόλου του βασιλιά. Ο Βόρις, φοβούμενος την περιθωριοποίηση της θέσης του, στήριξε τη φιλομοναρχική πτέρυγα του στρατηγού Ζλάτεφ, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1935 ανέτρεψε την κυβέρνηση Γεοργκίεφ. Πρόκειται για την ενεργό πλέον ανάμιξη του βασιλιά στην πολιτική και για την αντικατάσταση της στρατιωτικής δικτατορίας από τη δικτατορία του βασιλιά. Μετά τη βραχύβια πολιτική κυβέρνηση του Τόσεφ, η οποία τον Απρίλιο του 1935 διαδέχτηκε τη στρατιωτική κυβέρνηση Ζλάτεφ, ο Βόρις ανέθεσε τον Νοέμβριο του 1935 τον σχηματισμό κυβέρνησης στον αυλικό Γκεόργκι Κιοσεϊβάνοφ, έμπειρο διπλωμάτη, πρέσβη της Βουλγαρίας στην Ελλάδα την περίοδο 1926-1931. Στην ουσία ο Βόρις, αφού απομάκρυνε από το στράτευμα όλα τα «αντιμοναρχικά στοιχεία», κατηύθυνε πλέον ο ίδιος την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας.

Η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας μετά το 1935 χαρακτηριζόταν από μια ισορροπημένη στάση απέναντι στην Αγγλία και τη ναζιστική Γερμανία. Η Γερμανία απορροφούσε πάνω από το ήμισυ των βουλγαρικών αγροτικών εξαγωγών. Στη διάβρωση του συστήματος των Βερσαλλιών από τη Γερμανία ο Βόρις διείδε δυνατότητες για τη σταδιακή υλοποίηση της βουλγαρικής αναθεωρητικής πολιτικής, αλλά με την τυπική συγκατάθεση της Αγγλίας. Η έναρξη της υποχωρητικής στάσης της Αγγλίας απέναντι στη Γερμανία μετά την αγγλο-γερμανική συμφωνία για τους ναυτικούς εξοπλισμούς (Ιούνιος 1935) άφηνε περιθώρια ελιγμών στη Σόφια. Όταν στις 16 Μαρτίου 1935 η Γερμανία άρχισε τον επανεξοπλισμό της, η Βουλγαρία ζήτησε την ακύρωση των περιοριστικών στρατιωτικών διατάξεων της συνθήκης του Νεϊγύ, υποχώρησε όμως μετά την αντίδραση των βαλκανικών γειτονικών κρατών και την απόφαση της Συνδιάσκεψης της Στρέζας (Απρίλιος 1935). Στήριξε την απόφαση της Κοινωνίας των Εθνών στην Αιθιοπική κρίση (Οκτώβριος 1935) και, παρά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στη Ρηνανία (7 Μαρτίου 1936) και τον επανεξοπλισμό της Αυστρίας (1 Απριλίου 1936), διαβεβαίωσε ότι δεν προτίθεται να ζητήσει μεταβολή των όρων της συνθήκης του Νεϊγύ για τους εξοπλισμούς της. Ωστόσο, η Βουλγαρία είδε με ικανοποίηση

την υπογραφή της Σύμβασης του Μοντραί για τη στρατιωτικοποίηση των Στενών. Σε καμιά περίπτωση ο Βόρις δεν εξέτασε το ενδεχόμενο προσχώρησης της Βουλγαρίας στη Βαλκανική Συνεννόηση. Αντίθετα, η Σόφια επιδίωξε τη διάσπασή της. Η κατάρρευση του συστήματος συλλογικής ασφάλειας στην Ευρώπη και η εξασθένηση του βαλκανικού συμφώνου με τις διευκρινίσεις του Μεταξά τον Μάιο του 1936 ότι η Ελλάδα θα τηρήσει ουδετερότητα, αν η Ιταλία συμμετείχε σε πόλεμο στο πλευρό της Βουλγαρίας εναντίον ενός βαλκανικού κράτους, προκάλεσαν δυσαρέσκεια και ανησυχία στο Βελιγράδι. Ο δυναμικός Πρωθυπουργός της Γιουγκοσλαβίας, Μίλαν Στογιαντινόβιτς, αμφισβήτησε πλέον την ικανότητα της Γαλλίας να εγγυηθεί την ασφάλεια της Γιουγκοσλαβίας και επιδίωξε προσέγγιση με τη Γερμανία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία. Στις 24 Ιανουαρίου 1937 οι Στογιαντινόβιτς και Κιοσεϊβάνοφ υπέγραψαν το βουλγαρο-γιουγκοσλαβικό σύμφωνο «αιώνιας φιλίας». Παρόλο που το σύμφωνο αποτελούνταν από δύο άρθρα και ήταν επιγραμματικό, για να μη προκληθούν άμεσα η Ελλάδα, η Ρουμανία και η Τουρκία, στην ουσία η βουλγαρο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση συνιστούσε ένα ισχυρό πλήγμα στη βαλκανική συνεννόηση. Παρασκηνιακά η Βουλγαρία παραιτήθηκε των διεκδικήσεών της επί της σερβικής Μακεδονίας και η Γιουγκοσλαβία σε αντάλλαγμα υποστήριξε την εδαφική διέξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, χωρίς η ίδια να αποκρύπτει τις βλέψεις της στη Θεσσαλονίκη¹¹.

Στην Αθήνα η κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά, αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936, προσπάθησε να εξομαλύνει τις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις, ώστε ο βουλγαρικός παράγοντας να μην αποβεί ανεξέλεγκτος υπό την επίδραση των αλλαγών στην Ευρώπη. Στις 28 Αυγούστου 1936 ο Μεταξάς υπέβαλε νέες προτάσεις στη Βουλγαρία –λύση των οικονομικών διαφορών με έναν συμψηφισμό των προσφυγικών αποζημιώσεων και των πολεμικών επανορθώσεων, αλλά με ενεργητικό υπόλοιπο υπέρ της Ελλάδας, υπογραφή εμπορικής σύμβασης και προξενικής σύμβασης μεταξύ των δύο χωρών, αλλά υπό τον απαράβατο όρο της διευθέτησης των οικονομικών διαφορών. Η κυβέρνηση Κιοσεϊβάνοφ, όπως οι προηγούμενες βουλγαρικές κυβερνήσεις, αποσυνέδεσε το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων από τη σύμβαση Καφαντάρη-Μολλόφ και διαχώρισε εντελώς την επίλυση των οικονομικών διαφορών από την υπογραφή της εμπορικής και προξενικής σύμβασης. Τέτοιες οδηγίες δόθηκαν με αρκετή καθυστέρηση στον Βούλγαρο πρέσβη στην Αθήνα, Δημήταρ Σισμάνοφ¹². Στις νέες συνθήκες

11. Βλ. Κρ. Manchev, *Istoriia na balkanskite narodi (1918-1945)*, Sofiia 2000, σ. 210.

12. *Centralen Darzhaven Istoricheski Arhiv* (στο εξής CDIA), Fond 322, Opis 23, Arhivna Edinica 22, (στο εξής F. Op. AE), Κιοσεϊβάνοφ προς Σισμάνοφ, 3.2.1937.

ήταν αναμενόμενη η σκλήρυνση της βουλγαρικής στάσης. Καθώς η Βουλγαρία είχε σταματήσει την καταβολή των πολεμικών επανορθώσεων το 1932, επωφελούμενη από την ανυπαρξία δεσμευτικής διεθνούς πράξης, δεν είχε κανένα λόγο να συνδέσει τα δύο ζητήματα. Η ραγδαία ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών Βουλγαρίας-Γερμανίας καθιστούσε την υπό όρους υπογραφή μιας εμπορικής ελληνο-βουλγαρικής σύμβασης μη επείγον ζήτημα για τη Σόφια. Ο Μεταξάς, πιστεύοντας ότι η οικονομική συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών θα συνέβαλε στη δημιουργία ενός ευνοϊκού πολιτικού κλίματος, επέτρεψε τον Απρίλιο του 1937 τη *διενέργεια ιδιωτικών ανταλλαγών μετά της Βουλγαρίας, κατόπιν σχετικής συνεννόησης μεταξύ της Τραπέζης της Ελλάδος και της Εκδοτικής Τραπέζης της Βουλγαρίας και μέσω των Τραπεζών τούτων*¹³. Αλλά η χειρονομία αυτή καλής θέλησης ούτε έτυχε ιδιαίτερης προσοχής στη Σόφια ούτε οδήγησε στην υπογραφή εμπορικής σύμβασης και στη διευθέτηση των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων.

Τον Σεπτέμβριο του 1937 η Βουλγαρία άρχισε να ζητά από τη Γερμανία, αλλά και από άλλες χώρες, δάνεια για ένα τεράστιο εξοπλιστικό πρόγραμμα¹⁴. Η σαφής καταστρατήγηση της συνθήκης του Νείγυ από τη Βουλγαρία δεν αποτελούσε πλέον έκπληξη μέσα στη γενικότερη κατάρρευση του συστήματος των Βερσαλλιών, εφόσον η επιβολή κυρώσεων κατά της Σόφιας ήταν αδύνατη. Στην ουσία η Βαλκανική Συνεννόηση υφίστατο μονάχα τυπικά. Δημιουργήθηκαν δύο άξονες, ο ελληνο-τουρκικός (λόγω του φόβου της Τουρκίας για βουλγαρικές διεκδικήσεις επί της Ανατολικής Θράκης) και ο βουλγαρο-γιουγκοσλαβικός, με τη Ρουμανία οδηγούμενη σε απομόνωση.

Στα τέλη Οκτωβρίου 1937 ο Βρετανός Πρέσβης στην Αθήνα, Σίδνεϋ Ουτερλόου (Sydney Waterlow), εισηγήθηκε στο Λονδίνο την άρση των περιοριστικών διατάξεων της συνθήκης του Νείγυ για τον εξοπλισμό της Βουλγαρίας ώστε να αποτραπεί η στενότερη πρόσδεσή της στη Γερμανία¹⁵. Απώτερος σκοπός ήταν η ένταξη της Βουλγαρίας στη Βαλκανική Συνεννόηση. Η Αγγλία του Τσάμπερλαιν υιοθέτησε τις προτάσεις του Ουτερλόου και εγκαινίασε μια «πολιτική κατευνασμού» της Βουλγαρίας. Στα τέλη του 1937 το Λονδίνο εισηγήθηκε την ανάληψη διαπραγματεύσεων μεταξύ της Βαλκανικής Συνεννόησης και της Βουλγαρίας για τον ισότιμο εξοπλισμό της τελευταίας, αναθέτοντας στην Τουρκία διαμεσολαβητικό ρόλο¹⁶. Επρόκειτο στην ουσία για τη νομιμοποίηση μιας πραγματικότητας, αλλά το φλέγον ζήτημα ήταν οι

13. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Αριθμός φύλλου 67, 14.4.1937.*

14. Βλ. H.-J. Hoppe, *Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbündeter*, Stuttgart 1979, σ. 49.

15. *CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904*, Σισμάνοφ προς Κιοσειβάνοφ, αφ. εγγρ. 43, αυστηρώς εμπι-
στευτικό, Αθήνα, 1.6.1938 - Δηλώσεις του Ουτέρλοου προς τον Σισμάνοφ.

16. Βλ. D. Sirkov, *Vāshnata politika na Bālgaria 1938-1941*, Sofia 1979, σ. 41.

δεσμεύσεις που θα αναλάμβανε η Βουλγαρία για την υπόθεση της βαλκανικής ειρήνης. Κατά την τέταρτη συνεδρίαση του Μονίμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης (25-27 Φεβρουαρίου 1938 στην Αγκυρα) ο Ρουσδή Αράς ενημέρωσε τους Βαλκάνιους ηγέτες για την αγγλική πρόταση¹⁷. Πρότεινε ως αντάλλαγμα για τον εξοπλισμό της να δηλώσει η Βουλγαρία ότι δεν έχει επιθετικές βλέψεις έναντι των γειτόνων της. Προέβλεψε όμως ότι για να προβεί η Βουλγαρία σε μια τέτοια δήλωση ίσως ζητούσε την προστασία των δικαιωμάτων των βουλγαρικών μειονοτήτων. Τότε η Τουρκία θα έθετε ζήτημα τουρκικής μειονότητας στη Βουλγαρία, διευκρίνισε ο Ρουσδή Αράς¹⁸. Αλλά λόγω της αισθητής βελτίωσης των βουλγαρο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων ήταν απίθανο η Βουλγαρία να ανακινήσει μειονοτικά ζητήματα. Το πιθανότερο ήταν η Βουλγαρία να μην ανακινήσει μειονοτικά ζητήματα, να μη προβεί σε δήλωση και απλά να συμφωνήσει στην κατάργηση της αποστρατιωτικοποιημένης ζώνης της Θράκης ως αποτέλεσμα της νομιμοποίησης του επανεξοπλισμού της, εκτιμούσε ο Τούρκος Υπουργός των Εξωτερικών¹⁹. Η Τέταρτη Συνεδρίαση του Μονίμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης δεν έλαβε

17. Βλ. Kr. Manchev, *Jugoslaviia i mezhdunarodnite otnosenija na Balkanite 1933-1939*, Sofiia 1989, σ. 220.

18. Στις 18 Οκτωβρίου 1925 η βουλγαρική κυβέρνηση Τσαγκόφ υπέγραψε με την Τουρκία σύμφωνο φιλίας και μια σειρά πρωτοκόλλων για τις μειονότητες που ήταν ωστόσο ετεροβαρή. Γινόταν γενικά λόγος «για μουσουλμανικές μειονότητες στη Βουλγαρία» και για «Τούρκους υπήκοους χριστιανικής πίστης με μητρική γλώσσα τη βουλγαρική» στην Τουρκία. Οι δύο χώρες υποχρεώνονταν να σεβαστούν τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Ενώ οι Μουσουλμάνοι της Βουλγαρίας ξεπερνούσαν το μισό εκατομμύριο, οι Βούλγαροι που παρέμεναν στην Ανατολική Θράκη ήταν 3-4.000. Όσοι Βούλγαροι μεταξύ των ετών 1913-1925 είχαν μεταναστεύσει από την Ανατολική Θράκη στη Βουλγαρία ουσιαστικά έχασαν το δικαίωμα επιστροφής, καθώς αναγνωρίστηκαν ως Βούλγαροι υπήκοοι. Η περιουσία τους περιήλθε στο τουρκικό δημόσιο. Το ίδιο ίσχυε και για την περιουσία των Μουσουλμάνων που μετανάστευσαν την περίοδο 1913-1925 στην Τουρκία. Οι πολίτες και των δύο χωρών απέκτησαν το δικαίωμα μετά το 1925 να μετακινούνται ελεύθερα από τη μία χώρα στην άλλη, να εγκαθίστανται και να αναπτύσουν οικονομικές δραστηριότητες. Αλλά ενώ με την πολιτική του ετατισμού του Ατατούρκ αυτό ήταν ουσιαστικά αδύνατο για τους Βούλγαρους, οι Τούρκοι, αντίθετα, επωφεληθήκαν της ευκαιρίας και άρχισαν να διαδίδουν τον κεμαλισμό και τον τουρκικό εθνικισμό στους Μουσουλμάνους της Βουλγαρίας. Ενδεικτικό στοιχείο του καλού κλίματος μεταξύ των δύο χωρών ήταν και η πώληση το 1932 27 τόνων οθωμανικών αρχείων από την Τουρκία προς τη Βουλγαρία. Το καθεστώς της 19ης Μαΐου 1934 διέλυσε τις τουρκικές οργανώσεις και τις πολιτικές λέσχες. Γινόταν πλέον λόγος για Μουσουλμάνους της Βουλγαρίας, ξένους προς τον τουρκικό εθνικισμό. Αλλά τον Απρίλιο του 1938, λόγω της ανάγκης μιας βουλγαρο-τουρκικής προσέγγισης, η Βουλγαρία αποφάσισε την εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας στα σχολεία, όπως είχε κωδικοποιηθεί στην Τουρκία με το λατινικό αλφάβητο, και στην ουσία αναγνώρισε τουρκική μειονότητα. Για τα ζητήματα αυτά βλ. την κοινή βουλγαρο-τουρκική έκδοση εγγράφων σε βουλγαρική και τουρκική γλώσσα, *Mustafa Kemal Atatürk i tursko-balgarski otnoshenija v dokumenti (1913-1938)*, (υπεύθυνοι έκδοσης Panto Kolev, Jusuf Sarinay), Ankara 2002.

19. Kr. Manchev, *Jugoslaviia ...*, ό.π., σ. 220.

οριστική απόφαση. Η νομιμοποίηση όμως του επανεξοπλισμού της Βουλγαρίας είχε δρομολογηθεί και το κύριο ζήτημα ήταν απλά οι ενδεχόμενες δεσμεύσεις που θα αναλάμβανε η Βουλγαρία. Σε κάθε περίπτωση η κατάργηση της αποστρατιωτικοποιημένης ζώνης στη Θράκη, που είχε επιβληθεί με τη συνθήκη της Λωζάννης, ήταν η ελάχιστη επιδίωξη της Ελλάδας και της Τουρκίας. Ο Ρουσδή Αράς επρόκειτο να βολιδοσκοπήσει τη Σόφια. Ενόψει του επικείμενου πλέον νόμιμου επανεξοπλισμού της Βουλγαρίας οι Μεταξάς και Ρουσδή Αράς μονογράφησαν στην Άγκυρα στις 28 Φεβρουαρίου 1938 μια νέα συμφωνία (συμπληρωματική των ελληνοτουρκικών συμφωνιών του 1930 και 1933), η οποία υπογράφηκε στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1938. Όπως είναι γνωστό, η «συμπληρωματική συνθήκη» της 27ης Απριλίου 1938 ήταν ετεροβαρής προς όφελος της Τουρκίας και δεν διευκρίνιζε τα όσα είχαν συνομολογηθεί στην ελληνο-τουρκική συμφωνία της 14ης Σεπτεμβρίου 1933 για την υπεράσπιση του κοινού συνόρου²⁰.

Τον Μάιο του 1938 ο Τούρκος πρωθυπουργός, Τζελάλ Μπαγιάρ, και ο Υπουργός Εξωτερικών, Ρουσδή Αράς, επισκέφθηκαν την Αθήνα, το Βελιγράδι και τη Σόφια. Στις συνομιλίες που είχαν στη Σόφια με τον βασιλιά Βόρι και τον Κιοσεϊβάνοφ ενημέρωσαν τη βουλγαρική ηγεσία για την απόφαση της Βαλκανικής Συνεννόησης σχετικά με την επεξεργασία μιας κοινής δήλωσης, στην οποία θα αναγνωριζόταν το δικαίωμα επανεξοπλισμού της Βουλγαρίας, χωρίς όμως να θέσουν συγκεκριμένους όρους²¹. Η βουλγαρική πλευρά έμεινε με την εντύπωση ότι δεν θα αναλάμβανε καμιά δέσμευση και εξεπλάγη, όταν ο μόνιμος Υφυπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, Μανρουδής, διευκρίνισε στον Σισμάνοφ ότι οι σχετικές προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις θα διεξαχθούν στην Αθήνα, σύμφωνα με την επιθυμία του Μεταξά²². Ο Κιοσεϊβάνοφ, που ήταν και Υπουργός Εξωτερικών, ζήτησε από τον Μεταξά μέσω του Σισμάνοφ επεξηγήσεις για το περιεχόμενο των συνομιλιών και, αν ο Μεταξάς έθετε ορισμένες προϋποθέσεις, ο Βούλγαρος πρέσβης όφειλε να δηλώσει ότι στη Σόφια δεν έγινε καμιά αναφορά από την τουρκική πλευρά για μια υπό όρους υπογραφή της δήλωσης²³. Την 1η Ιουνίου 1938 ο

20. Στη βουλγαρική ιστοριογραφία εσφαλμένα αναφέρεται ότι με τις ασάφειες της συμπληρωματικής ελληνο-τουρκικής συνθήκης της 27ης Απριλίου 1938 καλύπτονταν οι μυστικοί όροι της ελληνο-τουρκικής στρατιωτικής σύμβασης της 27ης Οκτωβρίου 1938, βλ. L. Πετρον, *ό.π.*, σ. 98-100. Ελληνο-τουρκική στρατιωτική σύμβαση στρεφόμενη κατά της Βουλγαρίας, πέθαν της σύμβασης της Βαλκανικής Συνεννόησης, δεν είχε υπογραφεί.

21. Βλ. D. Sirkov, *ό.π.*, σ. 42.

22. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, τηλεγρ. της 26ης Μαΐου 1938.

23. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Κιοσεϊβάνοφ προς Σισμάνοφ, Σόφια, τηλεγρ. της 28ης Μαΐου 1938.

Σισμάνοφ συναντήθηκε με τον Μεταξά, παρόντος του Μαυρουδή. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός καθησύχασε τον Σισμάνοφ, διευκρινίζοντας ότι η Βουλγαρία δεν επρόκειτο να αναλάβει νέες δεσμεύσεις, αλλά απλά να δηλώσει ότι εμφορείται από φιλειθνητικές προθέσεις²⁴. Το κείμενο-σχέδιο της δήλωσης θα συντασσόταν έπειτα από συναίνεση της Ελλάδας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας και θα υποβαλλόταν στη Βουλγαρία προς έγκριση. Αφού θα λαμβάνονταν υπόψη και οι παρατηρήσεις της Βουλγαρίας, θα συντασσόταν το τελικό κείμενο προς υπογραφή, τόνισε ο Μεταξάς²⁵. Για να διασκεδάσει κάθε υποψία, ανέγνωσε εμπιστευτικά στον Σισμάνοφ το προσχέδιο της δήλωσης που είχε προετοιμάσει ο Ρουσέ Αράς. Το προσχέδιο αυτό, αφού είχε εγκριθεί από τον Μεταξά, απεστάλη στο Βελιγράδι και το Βουκουρέστι για τυχόν παρατηρήσεις.

Le Gouvernement bulgare donnerait des assurances aux alliés balkaniques, qu'il travaillerait pour le raffermissement de la paix dans les Balkans et exprimerait son désir d'entretenir avec eux des relations de bon voisinage et de confiante collaboration. Les alliés balkaniques reassureraient à leur tour le Gouvernement bulgare, par le President de l'Entente, de leurs sentiments de coopérer avec lui dans un esprit pareil. Toute idée d'agression serait par la suite condamnée par les deux parties qui déclareraient renoncer dorénavant, quant à leurs rapports mutuels, à l'application des dispositions contenues dans le Traité de Neuilly et qui concernent le désarmement bulgare ainsi qu'aux dispositions de la Convention de Lausanne de 1923 concernant la frontière de Thrace ²⁶.

Το προσχέδιο εγκρίθηκε από τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση του Μίλαν Στογιαντίνοβιτς, πράγμα που ήταν αναμενόμενο. Στη Ρουμανία ωστόσο ο βασιλιάς Κάρολος ο Β΄, που είχε ήδη επιβάλει δικτατορικό καθεστώς, εξέφρασε επιφυλάξεις. Όπως αποκάλυψε ο Ουότερλουου στον Σισμάνοφ, η ρουμανική κυβέρνηση του Πατριάρχη Μύρων Κριστέα απαίτησε κατηγορηματικές δεσμεύσεις από τη Βουλγαρία για τη φιλειθνητική της πολιτική και τροποποίηση του προσχεδίου²⁷. Η Ρουμανία αποτελούσε μια ειδική περίπτωση. Η χρεοκοπία του κοινοβουλευτικού βίου, η πολιτική διαφθορά, η άνοδος της εθνικο-σοσιαλιστικής οργάνωσης «Σιδερένια Φρουρά - Garda de fier» οδήγη-

24. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 1.6.1938, αρ. εγγυ. 43, αυστηρώς εμπιστευτικό.

25. Αυτόθι.

26. Αυτόθι.

27. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 17.1.1938, αρ. εγγυ. 47, αυστηρώς εμπιστευτικό.

σαν τον Κάρολο τον Β΄ στην επιβολή δικτατορικού καθεστώτος τον Φεβρουάριο του 1938. Παρά την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων της Ρουμανίας με τη Σοβιετική Ένωση το 1934, η τελευταία δεν αναγνώρισε την προσάρτηση της Βεσσαραβίας από τη Ρουμανία το 1918/1919 και έτσι ελλόχευε ο διηνεκής σοβιετικός κίνδυνος. Η εμμονή του Ρουμάνου Υπουργού των Εξωτερικών Νικολάε Τιτουλέσκου το 1936 στη σύναψη ενός ρουμανο-σοβιετικού συμφώνου αμοιβαίας βοήθειας, ως αντανάκλαση της γαλλο-σοβιετικής προσέγγισης, προκάλεσε την οργή του Καρόλου του Β΄ και οδήγησε στην αποτομή του Τιτουλέσκου από το Υπουργείο των Εξωτερικών. Ένας επανεξοπλισμός της Βουλγαρίας, χωρίς σαφείς δεσμεύσεις της τελευταίας, θα επέφερε την αναθέρμανση των βουλγαρικών διεκδικήσεων επί της Δοβρουτσάς και θα ενθάρρυνε την Ουγγαρία στην αναθεωρητική της πολιτική. Η Ρουμανία επέμενε σε μια σαφή αναφορά στο σύμφωνο Κέλλογκ-Μπριάν και στον ορισμό του επιτιθέμενου. Για τον λόγο αυτό ο Κάρολος ο Β΄ επισκέφθηκε τον Ιούνιο του 1938 την Κωνσταντινούπολη και ζήτησε από τον Ατατούρκ και τον Αράς τροποποίηση της φόρμουλας²⁸. Παρόλο που ούτε η Ελλάδα ούτε η Γιουγκοσλαβία συμφώνησαν σε μια τροποποίηση με τόσο σαφείς δεσμεύσεις της Βουλγαρίας, ο Ρουσδή Αράς συνέχισε τις διαβουλεύσεις του στο Βουκουρέστι, κατάφερε να αποσπάσει παραχωρήσεις από τον Κάρολο τον Β΄²⁹ και τελικά επεξεργάστηκε μια νέα συμβιβαστική φόρμουλα που κοινοποιήθηκε αμέσως στον Μεταξά. Το όλο ζήτημα συνίστατο στο γεγονός με βάση ποιες διεθνείς πράξεις που είχε υπογράψει η Βουλγαρία θα αποκλειόταν από τον χαρακτηρισμό της «επιτιθέμενης χώρας». Η Βουλγαρία είχε υπογράψει το σύμφωνο της Κοινωνίας των Εθνών, το σύμφωνο Κέλλογκ-Μπριάν, αλλά όχι τα Πρωτόκολλα του Λονδίνου του Ιουλίου του 1933, με τα οποία καθοριζόνταν τα κριτήρια του χαρακτηρισμού μιας χώρας ως επιτιθέμενης. Καθώς την πρωτοβουλία για την υπογραφή των Πρωτοκόλλων του Λονδίνου είχε η Σοβιετική Ένωση, φοβούμενη τη ναζιστική Γερμανία, η Ρουμανία, με Υπουργό Εξωτερικών τον Νικολάε Τιτουλέσκου, είχε υπογράψει τα σχετικά Πρωτόκολλα, ελπίζοντας ότι έτσι κατοχυρώνει τη Βεσσαραβία³⁰. Το νέο σχέδιο-δήλωσης, που ο Μαυρουδής στα τέλη του Ιουνίου 1938 επέδωσε επίσημα στον Σισμάνοφ, είχε ως εξής:

28. Βλ. E. Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucarest 1978, σ. 150-151.

29. *CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904*. Σισμάνοφ προς Κιοσειβάνοφ, Αθήνα, 13.7.1938, αρ. εγγρ. 59, ανστηρώς εμπιστευτικό.

30. Για τα Πρωτόκολλα του Λονδίνου βλ. N. Titulescu, *Romania's Foreign Policy*, (επιμ. G. Ponta – Const. Turcu), Bucarest 1994, σ. 112-115. Η Βουλγαρία δεν υπέγραψε τα Πρωτόκολλα διότι ως επιτιθέμενα κράτη χαρακτηρίζονταν και όσα κράτη υποστήριζαν ένοπλες ομάδες που δρούσαν σε ένα άλλο κράτος ή αρνούσαν να λάβουν μέτρα για την περιστολή της δράσης τους.

*Les soussignés prenant en consideration:
 Les déclarations du Gouvernement Bulgare visant raffermissement de la paix dans les Balkans et tenant compte de son désir d'entretenir avec ses voisins balkaniques des relations de bon voisinage et de confiante collaboration,
 et l'Entente Balkanique étant animée envers la Bulgarie du même esprit pacifique et du même désir de coopération,
 Son Excellence Monsieur Métaxas, en sa qualité de Président en exercice du Conseil Permanent de l'Entente Balkanique, agissant au nom de tous les membres de l'Entente Balkanique, d'une part,
 et son Excellence Monsieur Kiosévianoff, Président du Conseil des Ministres de Bulgarie, d'autre part,
 déclarent au nom des pays qu'ils représentent que ceux-ci prennent l'engagement de s'abstenir dans leurs relations mutuelles de tout recours à la force, conformément avec les accords auxquels ils ont souscrit en matière de non-aggression, et qu'ils sont d'accord en ce qui les concerne, à ne pas appliquer les dispositions contenues dans la partie IV (clauses militaires) du Traité de Neuilly ainsi que les dispositions contenues dans la troisième Convention concernant la frontière de Thrace, signée le 24 Juillet 1923 à Lausanne* ³¹.

Ο Μαυρουδής εξήγησε στον Σισμάνοφ ότι η Βουλγαρία δεν μπορούσε να επωμιστεί δεσμεύσεις, απορρέουσες από συμφωνίες που δεν είχε υπογράψει, όπως ήταν τα Πρωτόκολλα του Λονδίνου. Έδωσε τη δυνατότητα στη βουλγαρική κυβέρνηση να προβεί σε διορθωτικές αλλαγές, ώστε να καταστεί σαφές ότι η Βουλγαρία δεν δεσμεύεται από τίποτα άλλο, εκτός του Συμφώνου της Κοινωνίας των Εθνών και του Συμφώνου Κέλλογκ-Μπριάντ³².

Στη Σόφια ο Βόρις και ο Κιοσεϊβάνοφ, αφού μελέτησαν προσεκτικά το κείμενο, παρενέβησαν με διευκρινίσεις. Υπερτόνισαν τη φιλειρηνική πολιτική της Βουλγαρίας και τροποποίησαν την αρχή του κειμένου, δηλώνοντας κατηγορηματικά, *que la Bulgarie est attachée à la politique qui tend au raffermissement de la paix dans les Balkans et qu'elle est animée du désir d'entretenir avec les états balkaniques*, ενώ σχετικά με τις διεθνείς συμφωνίες, πρότειναν τη φόρμουλα *aux accords que chacun de ces états a souscrit*³³.

Οι διευκρινίσεις της βουλγαρικής πλευράς έγιναν δεκτές από τα μέλη

31. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 29.6.1938, αφ. εγγρ. 56, αυστηρώς εμπιστευτικό.

32. Αυτόθι.

33. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Κιοσεϊβάνοφ προς Σισμάνοφ, Σόφια, 19.7.1938, αφ. εγγρ. 178, αυστηρώς εμπιστευτικό.

της Βαλκανικής Συνεννόησης, αλλά με μια μικρή τροποποίηση. Αντί της έκφρασης *la Bulgarie est attachée à la politique qui tend au raffermissement de la paix* προτάθηκε *la Bulgarie est attachée à la politique de raffermissement*, απαλείφθηκε δηλαδή το ρήμα «tend», για να τονιστεί περισσότερο κατηγορηματικά η δέσμευση της Βουλγαρίας στην υπόθεση της βαλκανικής ειρήνης³⁴. Ο Μεταξάς, αφού επέδωσε το τελικό κείμενο στον Σισμάνοφ, προσκάλεσε τον Κιοσεϊβάνοφ, σε περίπτωση που εγκρίνει τη μικρή τροποποίηση, να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη για την επίσημη υπογραφή της δήλωσης ή να στείλει πληρεξούσιο στην Αθήνα³⁵. Κατά τον Μεταξά η υπογραφή έπρεπε να γίνει πριν από τις εορταστικές εκδηλώσεις για τη διετή επέτειο της 4ης Αυγούστου. Την ίδια ημέρα ο Σισμάνοφ ενημέρωσε τηλεφωνικά τον Κιοσεϊβάνοφ για την τροποποίηση. Καθώς επρόκειτο για μια ασήμαντη λεπτομέρεια που δεν μετέβαλε την ουσία της δήλωσης, ο Κιοσεϊβάνοφ έδωσε αμέσως τη συγκατάθεσή του για την υπογραφή. Μέσω της διπλωματικής οδού ρυθμίστηκαν όλα τα ζητήματα σχετικά με την άφιξη του Βούλγαρου Πρωθυπουργού στη Θεσσαλονίκη την 31η Ιουλίου 1938 για την υπογραφή της συμφωνίας.

Ο Κιοσεϊβάνοφ, συνοδευόμενος από τον Έλληνα πρέσβη στη Σόφια Διαμαντόπουλο, τον διευθυντή των πολιτικών υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών της Βουλγαρίας Ιβάν Αλτίνοφ και τον διευθυντή του ιδιαίτερου γραφείου του, Δημήτρη Ράντεφ, έφθασε το μεσημέρι της 31ης Ιουλίου στη Θεσσαλονίκη, αφού έτυχε θερμής υποδοχής στα σύνορα από τον ίδιο τον Μεταξά και φιλικών εκδηλώσεων των κατοίκων των χωριών και κωμοπόλεων κατά τη μετάβασή του στη Θεσσαλονίκη. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, που δεν είχε ενημερώσει την κοινή γνώμη για τις διαπραγματεύσεις με τη Βουλγαρία, έδωσε μεγάλη δημοσιότητα και επισημότητα στην άφιξη του Κιοσεϊβάνοφ στη Θεσσαλονίκη. Η υπογραφή της συμφωνίας χαρακτηρίστηκε στον ελεγχόμενο τύπο ως σημαντικό και ιστορικό γεγονός για την υπόθεση της βαλκανικής ειρήνης³⁶. Στη Θεσσαλονίκη παραβρέθηκαν οι πρέσβεις των χωρών της Βαλκανικής Συνεννόησης και της Βουλγαρίας, το κέντρο της πόλης ήταν κατάμεστο από τις σημαίες των χωρών της Βαλκανικής Συνεννόησης και της Βουλγαρίας και με την κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού συγκεντρώθηκαν πλήθη κόσμου για να επευφημήσουν τον Βούλγαρο Πρωθυπουργό κατά τη μετάβασή του από τον Βαρδάρη προς το ξενοδοχείο «Μεντιτεράνεα» και κατόπιν προς το Διοικητήριο. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επιδίωκε να εκμεταλλευτεί πολιτικά το γεγονός ενόψει των εκδηλώσεων για την επέτειο,

34. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 27.7.1938, αρ. εγγρ. 67, αυστηρώς εμπιστευτικό.

35. Αυτόθι.

36. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1.8.1938.

αλλά και να αποσπάσει την προσοχή της κοινής γνώμης από το πρόσφατο αντιδικτατορικό κίνημα των Χανίων της 28ης Ιουλίου³⁷.

Η συμφωνία υπογράφηκε με κάθε επισημότητα το απόγευμα της 31ης Ιουλίου από τον Μεταξά, με την ιδιότητα του Προέδρου της Βαλκανικής Συνεννόησης, και τον Κιοσεϊβάνοφ ως εκπρόσωπο της Βουλγαρίας, και δόθηκε στη δημοσιότητα σε ελληνική μετάφραση.

Έχοντες υπ' όψει:

Ότι η Βουλγαρία είνε προσηλωμένη εις την πολιτικήν της εδραιώσεως της ειρήνης εν τοις Βαλκανίοις και ότι εμπνέεται υπό της επιθυμίας να διατηρήση με τα βαλκανικά κράτη σχέσεις καλής γειτονίας και συνεργασίας, διαπνεομένης υπό της εμπιστοσύνης και

Ότι τα κράτη της Βαλκανικής Συνεννοήσεως εμπνέονται έναντι της Βουλγαρίας υπό του αυτού ειρηνοφίλου πνεύματος και της επιθυμίας συνεργασίας, οι κάτωθι υπογεγραμμένοι:

Η Αυτού Εξοχότης ο κύριος Ιωάννης Μεταξάς, πρωθυπουργός, υπουργός των Εξωτερικών της Ελλάδας, υπό την ιδιότητα του εν ενεργεία προέδρου του Διαρκούς Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννοήσεως, ενεργών εν ονόματι όλων των μελών της Βαλκανικής Συνεννοήσεως αφ' ενός και

Η Αυτού Εξοχότης, ο κύριος Δρ. Γεώργιος Κιοσεϊβάνοφ, πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών της Βουλγαρίας, αφ' ετέρου,

Δηλώνουν εν ονόματι των υπ' αυτών αντιπροσωπευομένων κρατών, ότι τα κράτη ταύτα αναλαμβάνουσι την υποχρέωσιν ν' απέχωσιν όσον αφορά τας αμοιβαίας των σχέσεις πάσης προσφυγής εις την βίαν, συμφώνως προς συμφωνίας τας οποίας έκαστον των κρατών τούτων υπέγραψε εν τω θέματι της μη επιθέσεως και ότι συμφωνούν καθ' όσον αφορά εαυτά, να παραιτηθώσι της εφαρμογής των διατάξεων των περιλαμβανομένων εις το μέρος Δ (στρατιωτικοί, ναυτικοί και αεροπορικοί όροι) της συνθήκης του Νεϊγύ ως και των διατάξεων των περιλαμβανομένων εις την σύμβασιν την αφορώσαν εις τα σύνορα της Θράκης, την υπογραφέισαν εν Λωζάννη την 24ην Ιουλίου 1923.

Εγένετο εν Θεσσαλονίκη εις διπλούν, την 31ην Ιουλίου 1938³⁸.

Στο κοινό ανακοινωθέν που εκδόθηκε τονίστηκε ότι η συμφωνία εγκαινιάζει μια περίοδο ασφάλειας και ομόνοιας στη Βαλκανική και αποτελεί μια

37. Για την «εξέγερση» των Χανίων βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 108-112.

38. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1.8.1938.

ουσιαστική συμβολή στην υπόθεση της γενικής ειρήνης³⁹.

Οι αμοιβαίες φιλοφρονήσεις μεταξύ των δύο ηγετών κορυφώθηκαν με την επίδοση στον Μεταξά από τον Κιοσεϊβάνοφ του βουλγαρικού Μεγαλόσταυρου του Αγίου Αλεξάνδρου και από τον Μεταξά στον Κιοσεϊβάνοφ του Μεγαλόσταυρου του Σωτήρος. Ο Κιοσεϊβάνοφ συναντήθηκε επίσης με μέλη του επιχειρηματικού κόσμου της Θεσσαλονίκης και του ελληνο-βουλγαρικού συνδέσμου.

Τις πρωινές ώρες της επόμενης ημέρας ο Κιοσεϊβάνοφ αναχώρησε για τη Σόφια, ενώ στη Θεσσαλονίκη οι εορταστικές εκδηλώσεις ολοκληρώθηκαν με τη μεγαλοπρεπή παρέλαση των Φαλαγγιτών στην Πλατεία Αριστοτέλους⁴⁰.

Στην Αθήνα, όπως ήταν αναμενόμενο, ο Μεταξάς εξήρε το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης κατά τη δεύτερη επέτειο της 4ης Αυγούστου. Κριτική στην όλη υπόθεση της συνεννόησης με τη Βουλγαρία άσκησαν μέλη του Λαϊκού Κόμματος και των Φιλελευθέρων. Επέκριναν κυρίως τον Πρωθυπουργό της Γιουγκοσλαβίας, Μίλαν Στογιαντίνοβιτς, ο οποίος με τη μονομερή πράξη της προσέγγισης με τη Βουλγαρία εξανάγκασε τον Μεταξά να ενδώσει στο ζήτημα του επανεξοπλισμού της Βουλγαρίας, χωρίς η Ελλάδα να αποκομίσει κέρδη, για παράδειγμα την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων με τη Βουλγαρία⁴¹.

Έτσι, τίθεται επί τάπητος το ζήτημα της ιστορικής αποτίμησης του Συμφώνου της Θεσσαλονίκης. Όπως ήδη τονίστηκε, η όλη πρωτοβουλία ανήκε στην αγγλική διπλωματία, σε μια προσπάθεια του Λονδίνου να «εξευμενίσει» τη Βουλγαρία ώστε η τελευταία να μη προσδεθεί περισσότερο στο γερμανικό άρμα. Το Λονδίνο ανησυχούσε για την προϋούσα γερμανική οικονομική διείσδυση στα Βαλκάνια και για τις απορρέουσες πολιτικές επιπτώσεις. Αν και κινούμενος στο πλαίσιο της αγγλικής πολιτικής, ο Μεταξάς σε καμιά περίπτωση δεν επέδειξε αβελτηρία στην προώθηση των εθνικών συμφερόντων. Εξασφάλισε την άρση της αποστρατιωτικοποιημένης ζώνης στη Δυτική Θράκη, ώστε να ενταχθεί και αυτή στο εξοπλιστικό πρόγραμμα της Ελλάδας. Ανέμενε ότι ως αποτέλεσμα του διαμορφωθέντος φιλικού κλίματος τα εκκρεμή ζητήματα στις ελληνο-βουλγαρικές σχέσεις θα επιλύονταν ευκολότερα. Αμέσως μετά την υπογραφή του Συμφώνου της Θεσσαλονίκης ανέλαβε πρωτοβουλία για συνάντηση Ελλήνων και Βουλγάρων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη, αλλά και για την έναρξη επαφών μεταξύ του πνευματικού κόσμου των

39. Αυτόθι.

40. Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 2.8.1938.

41. *CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904*, Σιαμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα 6.8.1938, αρ. εγγρ. 72, αυστηρώς εμπιστευτικό.

δύο χωρών⁴². Πεποίθησή του ήταν ότι πολλές παρεξηγήσεις οφείλονταν στο γεγονός ότι οι Βαλκανικοί λαοί δεν αλληλογνωρίζονταν, παρόλες τις ομοιότητες τους⁴³. Αν η πολιτική του σε σχέση με τη Βουλγαρία απέβη τελικά άκαρπη, αυτό οφείλεται κυρίως στα νέα δεδομένα που διαμορφώθηκαν στην Ευρώπη μετά την κρίση του Μονάχου και τον διαμελισμό της Τσεχοσλοβακίας. Η Βουλγαρία δεν είχε εγκαταλείψει την αναθεωρητική της πολιτική, αλλά χρειαζόταν την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης. Όσο η Αγγλία εφάρμοζε την πολιτική του κατευνασμού της Γερμανίας, η Βουλγαρία προσπαθούσε με ειρηνικά μέσα να υλοποιήσει την πολιτική της, ελπισόμενη επιδέξια μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας. Έτσι, διατυμπάνισε τη φιλειρηνική της πολιτική, υπογράφοντας το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης, αλλά δεν εγκατέλειψε την αναθεωρητική της πολιτική. Αλλά όσο ο γερμανικός παράγοντας αποδεικνυόταν ανεξέλεγκτος, τόσο η Βουλγαρία σκλήραινε τη στάση της σε σχέση με τους γείτονές της. Ό,τι συνέβαινε στα Βαλκάνια, δεν ήταν παρά αντανάκλαση των εξελίξεων στην Ευρώπη. Έτσι, δεν υπήρχε πιθανότητα η Βουλγαρία να δεχτεί συμψηφισμό των πολεμικών επανορθώσεων και των πληρωμών Καφαντάρη-Μολλόφ μετά την κρίση του Μονάχου. Για τη Βουλγαρία η συνθήκη του Νεϊγύ ήταν πλέον νεκρό γράμμα και η υπογραφή μιας εμπορικής σύμβασης δεν έπρεπε να συναρτάται με κανέναν όρο, δήλωσε απερίφραστα στον Μεταξά ο Σισμάνοφ τον Ιανουάριο του 1939⁴⁴, μετά το αποτυχημένο ταξίδι του Διευθυντού της Τράπεζας της Ελλάδας στη Σόφια.

Με την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου οι σχέσεις Γερμανίας-Βουλγαρίας έγιναν στενότερες, αν και τυπικά η Βουλγαρία παρέμεινε ουδέτερη. Η Σόφια έθετε εντονότερα τα αιτήματα σχετικά με την εδαφική διέξοδο στο Αιγαίο, την επιστροφή της Νοτίου Δοβρουτσάς και των δυτικών επαρχιών (Τσάριγκραντ, Μποσίλεβγκραντ) και έτσι δεν υπήρχε πλέον καμιά βάση συνεννόησης, αν η Ελλάδα δεν προέβαινε σε εδαφικές παραχωρήσεις. Η αποτυχία του Συμφώνου της Θεσσαλονίκης ήταν κατά συνέπεια αποτέλεσμα της αποτυχημένης αγγλικής πολιτικής σε σχέση με τη Γερμανία, η οποία μοιραία επέδρασε και στη βουλγαρική περίπτωση.

42. CDIA, F. 322, Op. 1, AE 904, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 8.6.1938, αφ. εγγρ. 75, ανστηρώς εμπιστευτικό.

43. Αυτόθι.

44. CDIA, F. 322, Op. 3, AE. 22, Σισμάνοφ προς Κιοσεϊβάνοφ, Αθήνα, 27.1.1939, αφ. εγγρ. 5, εμπιστευτικό.